

Summary. The article examines the concept of “poverty” in the dramatic poetic creativity Lesya Ukrainka and Oleksandr Oles’. The basic meanings that define its semantic and axiological nature of author in the pictures world writers. Found common and different in this concept ob’yektyvatsiyi.

Key words: concept, khthonic, picture of the world, image of poverty, Lesya Ukrainka, Oleksandr Oles’.

УДК 81'42 = 161.2 Шевчук

Т.П. Вільчинська

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПРОСТОРУ У МІФОПОЕТИЧНІЙ КАРТИНІ СВІТУ В. ШЕВЧУКА

У статті здійснено лінгвокогнітивний аналіз концепту “дорога” в українській мовно-культурній традиції. Простежено специфіку вербалізації, встановлено основні концептуальні смисли в його семантичній структурі. Дослідження виконане на матеріалі прозових текстів В. Шевчука.

Ключові слова: концепт “дорога”, картина світу, концептуальний смисл, поняття простору, В. Шевчук.

Вивчення теоретичних засад і практики художньої мовотворчості в контексті питань ментальності, культури і духовності відповідного етносу перебувають сьогодні серед першочергових завдань мовознавчої науки. Ключем до розуміння культурних цінностей народу крізь призму мовленнєвих моделей художніх творів стають лінгвокультурологічні та лінгвокогнітивні студії. Саме до таких належить запропоноване повідомлення, присвячене дослідженню особливостей концептуалізації поняття простору у міфопоетичній картині світу В. Шевчука. Його актуальність зумовлена значною мірою загальною спрямованістю сучасних лінгвістичних студій на вивчення різних засобів і способів репрезентації хронотопу в етнокulturі.

Зацікавленість у вивченні природи міфопоетичного хронотопу стабільно висока уже протягом тривалого часу. В останні десятиліття стала ще помітнішою в зв'язку з відродженням інтересу до концепту як одиниці моделювання мовно-концептуальної картини світу людини й етносу. Питання, пов'язані з концептуалізацією простору, розглядали у своїх працях такі науковці, як Т. Радзівська, Л. Масенко, О. Тищенко, Ю. Чумак, С. Шуляк, І. Богданова, Т. Скорбач, В. Сарапин та ін. Простір є одним із важливих параметрів композиційно-динамічної структури художнього тексту. Досліджуючи це поняття на матеріалі художніх текстів, вчені зауважують, що час і простір виступають конструктивною силою, яка організовує матеріал в єдине змістове ціле [6, 202].

Риси міфопоетичної картини світу певного етносу можна встановити, досліджуючи індивідуально-авторські картини світу. Завданням нашого повідомлення є аналіз концепту “дорога” як одного з основних репрезентантів простору в авторській картині світу В. Шевчука. Валерій Шевчук – талановитий творець і дослідник літературного процесу в Україні, один із найвизначніших українських письменників-шістдесятників, автор низки романів, літературознавчих та публіцистичних праць, перекладач. Дослідниця його творчості Т. Монахова зазначає, що стиль цього письменника “дає змогу синтезувати психологічні явища й національну специфіку української культури, дослідити глибинні шари людського буття” [4, 90]. Т. Монахова також виявляла науковий інтерес до концепту “дорога”, який розглядала у співвіднесенні з концептом “дім”. Обидва концепти дослідниця кваліфікує як ключові в ідіолекті В. Шевчука [5].

Загалом концепт “дорога” є одним з основних у площині “людина – простір”, а семантика лексем, що становлять його номінативне поле в українській загальномовній практиці, відображає численні аспекти взаємодії людини з просторовими сферами. Так, номенами цього концепту є такі лексеми, як *дорога, стежка, шлях, доріжка, путь, алея, шосе, магістраль* та ін. У дослідженні зупинимося на аналізі вказаного концепту, вербалізованого першим із них.

У загальномовній практиці лексема *дорога* тлумачиться так: “1. Смуга землі, по якій їздять і ходять. // Смуга, що лишається як слід після руху кого-, чого-небудь. *Образно. Перейти дорогу. 2. Місце для проходу, проїзду. // перен. Доступ куди-небудь, можливість потрапити куди-небудь. ** **заказати дорогу** – закрити доступ кому-небудь кудись. 3. Перебування в русі (їдучи або їдучи

куди-небудь). 4. у знач. присл. **дорогою**. Під час руху, подорожування куди-небудь. 5. Правильний напрямок для руху кого-небудь. // *перен.* Напрямок діяльності, шлях розвитку. ** **По дорозі:** а) в одному напрямку з ким-небудь; б) попутно, мимохідь. **Туди й дорога кому** – хто-небудь того й заслуговує, не вартий співчуття” [2, 240].

В етокультурі з поняттям дороги пов’язують такі значення: 1) смуга землі з краю в край, по якій їздять і ходять; також перебування в русі, подорожування (з подібним значенням пов’язано багато символічних смислів); 2) гладка **дорога** – символ легкості, безперешкодності; 3) **Божа дорога**; 4) **Чумацька (Молочна, Божа, Зоряна, Журавлина) Дорога**; 5) **переходження дороги** [3, 196-197].

Для В. Шевчука, як зазначає Т. Монахова, дорога – “це життєвий шлях, стежка для втечі з Дому (ескапізм), духовні мандрі, життєвська колотнеча, просто сказавши, людина в світі, поміж інших, не раз без даха. Дім обов’язково єднається з дорогами, стежками, без них він мертвий” [4, 90]. Через мотив мандрів у творах реалізовано шлях героїв до істини, до Бога. Автор пояснює це так: “пробіг життя людини це мандрі, недаремно існує такий сталий вираз життєвий шлях. Таким чином, мої чи моїх героїв мандрі це лише метафора, відповідно мандрі можуть відбуватися і без реального виходу з Дому, а на мислительному рівні, а не мандрує в світ лише той, хто життєвий шлях пройшов, тобто мертвий” [4, 91].

Насамперед через лексему *дорога* об’єктивується концептуальний смисл “частина простору, призначена для руху”: *Котилися тіні, речі розмивались і ставали хитливо-драглисті, лишалася тільки ця синя дорога, якою ішов, і його незмінна туга, що йшла обіч, наче співподорожанин* [7, 44]; *Їхали польовою дорогою, над ними стояло чисте й палке сонце, курява вкривала їх з голови до ніг, але дзвін жайворонка був для Твардовського особливо приємний* [7, 301].

Дорога в розумінні В. Шевчука – це місце для пересування людини (однієї, багатьох); *Йшла вона так по синій дорозі, і її очі були вже сухі* [93, 106]; *Серед неба світив місяць, і був він у ту ніч такий якравий, що дорога, по якій вони йшли, засвітилася синім вогнем* [7, 66]; тварин: *Корови беззгучно ступали по пухкій дорозі, і їхні очі були заплющені* [7, 242]; різного транспорту: *Ген віддалік на далекій курній дорозі їхав віз, тягнучи за собою довгий білий шлейф...* [7, 130].

Привертають увагу предикативні сполуки зі словом *дорога*. Так, дорогою можна іти: *Вряди-годи озиралися вони на синю дорогу, по якій ішов Микола, приставляли долоні дашком і вдивлялися* [7, 54]; *волочитися: Поки що мусив волочитися зі слугою дорогами – той приріс до нього, як реп’ях до собачого хвоста...* [7, 294]; *пливти: Вона вабила його, як вабить залізо магніт, – невагомо плив по своїй дорозі, вже наперед відчуваючи щастя з’єднання із тим перламутром* [7, 45]; *ступати: Вона йшла по якійсь синій дорозі, біля неї поруч ступав, накульгуючи, батько, і йшли вони до крихітного будиночка...* [93, 232]; *кульгати: Блаженська одежа не хоронила його від прохолоди; він давно вийшов із помістя й давно кульгав курною дорогою* [7, 250]; *мчати: Дивився вниз крізь приплющені повіки й бачив, як мчить дорогою кінний загін* [7, 306]; *брести: Марія відчула від того поцілунку, що в неї розширилося серце, що вся вона наче налита голубим вітром і що хоче брести так по цій дорозі із ним* [7, 134]; *покотитися: Йому самому захотілося стати таким дядьком на возі, отож покотився дорогою, повільно впливаючи в кучеряві задимлені сутінки* [7, 258] тощо.

Дорога в авторській картині світу письменника символізує мандрі, похід, далекі світи. Подібні уявлення об’єктивуються у смислі – “та, що вабить, манить, зачаровує”: *Я й справді не можу й кроку ступити за межі будинку, а мене вабить дорога, мушу охороняти цей дім, а мене манить широкий світ* [7, 247]; *“Мене зачарувала ця дорога, – думав далі домовик. – А коли домовиків зачаровують дороги, стаються нещастя. Домовики мусять думати про дім, а не про дороги ...”* [7, 240]; *“Це сила дороги, – спогадав він, – єдина сила, перед якою я нищий!”* [7, 242].

Часто дорога у В. Шевчука асоціюється з певним місцем, куди прагнуть дістатися його герої, або, навпаки, не веде нікуди: *Коли бувало йому печально, кидав хату й виходив на дорогу, що вела до Мотриної оселі* [7, 356]; *Олександра любила дорогу на Крошню: шосівка, кепсько мощена бруком, а по обабіч верткі стежини, по яких розсипалися, цвітучи вихідними сукнями й костюмами, хлопці й дівчата* [7, 58]; *“А може, ця дорога й не веде нікуди, – гадкував астроном”* [7, 250].

Значною мірою семантика досліджуваного концепту конкретизується у різних конструкціях на зразок: “по дорозі” (об’єктивується певна інформація про те, що може статися (сталось) в дорозі): *Хлопець пішов по колишній Чуднівській, що стала тепер завулком, і по дорозі траплялося йому все більше знайомих облич* [7, 190]; “на дорогу” (еспікуються уявлення про те, що згодиться в дорозі): – *Куди це ти її посилаєш? – спитав той, у вікні. – Тютюну купити на дорогу* [7, 346]; – *Чудові груші! – незмінно казав Хлопець, і за цю похвалу одержав їх на дорогу стільки, скільки міг покласти в пазуху* [7, 35].

Як окремий концептуальний смисл, реалізований у творчості українського письменника і засвідчений у тлумаченні відповідного номена, розглядаємо – “простір, який треба перейти (перебігти, подолати тощо)”: *“Треба таки йти, – гадав він. – Рано чи пізно я натраплю на село. Там можна буде перейти й спочити; головне, подолати цю клятву дорогу!”* [93, 250]; *Тоді перелетів через дорогу*

птах, великий, з жовтим та чорним, той птах начебто послав для них якийсь сигнал [7, 216]; Попереду перебіг дорогою прудкий сайгак, миттю сховавшись у неозорій траві [7, 382].

Із цим смислом пов'язана символізація уявлень про дорогу як щось фатальне: *Світло його душі, подумав він, вже прагне туди, але він ще повинен перейти цю дорогу і має ще не раз озирнутися [7, 45].*

Сакральну сферу в структурі концепту “дорога” певною мірою втілює смисл – “та, що асоціюється із життєвим шляхом людини”: *Вона наче постаршала, наче вже лягла їй за спиною довга, як річка, життєва дорога, і саме на ту дорогу вона озиралася з отаким світлим жалем: чи повернеться навіки загублена і чи можна буде вибачити самій собі власні переступи? [93, 75]; Микола обережно взяв її під руку, і вона довірливо подалася до нього: мала пройти по тій дорозі десять років [7, 67]; Загусли шматочки часу лежали обіч його синьої дороги – все минуло, повз яке він має зараз пройти, перш ніж дістанеться до прозорої, густо залитої перламутровим світлом кулі [7, 45].* Посилення мовної експресії засвідчує контекст, в якому імплікуються уявлення про дорогу в інший світ: *Їй стало страшно на тій дорозі, хоч вона добре знала, що то за шлях – світ колишніх людей та відлетіле життя [7, 232].*

Увиразнює семантику аналізованого концепту розуміння неба чи річки як дороги: *Це їх побачив, озирнувшись, самотній мандрівник, який усе ще йшов по синій дорозі, засипаній зорями: два нові космічні тіла тужавили в нього на очах і рух, який вони почали, це й було первісне “щось”, яке росло й кільчилося в порожнечі [7, 63]; Побачила залиту місяцем долину, повну тріпотливих драглив, синю дорогу річки і на тій річці самотню постать, що начебто на воді стояла [7, 215].* При цьому цілком умотивованим вважаємо вживання епітетів синя: *Відчула тільки щось велике в такому з'єднанні – людського чуття й місячного світла, жалю й роси, світлої туги й синьої дороги, що їй прослала тиха річка, яка мертво лежить поміж кам'янистих горбів... [7, 84] чи голуба: Лився крізь шиби голубий день, великі купчасті хмари тяглися по голубій дорозі неба і зникали... [7, 243].*

У творах В. Шевчука експлікуються різні атрибутивні характеристики дороги, що засвідчують низку концептуальних ознак аналізованої структури, наприклад, “розмір”: *Іван раптом посерйознів і замовк, вийшли вони на вузьку лісову дорогу, майже зарослу травом і з ледве пробитими в тій траві коліями [93, 134]; Вона незмінно бачить при тому перед собою нешироку синю дорогу, і мимохить ступає на неї, щоб трохи там проходитися [7, 111]; “час (вік)”: Назустріч Хлопцю підіймалася по старій дорозі жінка із напрочуд знайомим обличчям, він миттю впізнав її... [7, 190]; “стан”: Білий, як лунь, чоловічок стояв на зарослій травом дорозі [7, 409]; Але попереду бовваніє ліс, там далі дорога, мокра і вся в калюжах [7, 338]; Густий синій мох обріс напівпрозорі кручі, і тільки синя дорога була гладка, наче з льоду [7, 44].* У межах останньої групи поширеними є сполучення з прикметником курна: *Ген віддалік на далекій курній дорозі їхав віз, тягнучи за собою довгий білий шлейф... [7, 130].* Можливо, це пояснюється тим, що автор частіше змальовує польову дорогу: *Ішов польовою дорогою, геть запилужений, йому пахло Мотрине тіло, бо дівчата мають щось і від цієї трави, і від звірів, і від сонця [7, 357].*

Досить поширеними у міфопоетичній картині світу В. Шевчука є кваліфікації дороги за кольором. В авторській картині світу домінує синій колір: *Сиділа в лозовому кріслі на веранді й, чекаючи, поки заспокоїться серце, вдивлялася на ту синю дорогу, що простяглася перед нею [7, 116]; Він таки був тут, біля їхніх вікон, а зараз уже повільно відходить по синій дорозі [7, 55]; Простягли там, на синій дорозі, руки одне до одного і з'єдналися [7, 44].*

Загалом дорога у В. Шевчука змальовується у світлих тонах (*Вони пішли через завулок, а тоді вийшли на освітлену ліхтарями дорогу [7, 137]*), експлікуючи відповідні уявлення про щось чисте, спокійне, пов'язане з умиротворенням. Тому в досліджуваних текстах вона часто буває білою: *Крадькома пробралася через стежку, щоб її не побачив сусіда, теж характерник, який уже кілька місяців її висліджував, і з полегшею зітхнула, коли ступила на білу під місяцем дорогу [7, 259]; Вони пішли через білу, що мертво сяяла під світлом, дорогу і не почули навіть відгомону власних кроків [7, 318] (імплікується певний сакральний зміст); бузковою: *Йшло по бузковій дорозі незчисленне військо, і в такт кроку їхнього вигравав і бив холодний і сухий тимпан [7, 336]; сонячною: Лев дивився на нього так само незмигну, і його добродушна морда ще більше нагадала йому про сонячну дорогу до Мотрі [93, 376].* Нерідко подібного ефекту автор досягає шляхом редуплікації: *Ясно-синю дорогу побачив в той ранок Хлопець – клалася вона мостом з їхньої гори на гору протилежну, перерізала Варваровий сад і тяглася туди далі, до лісу [7, 152].* Часто письменник вживає по декілька епітетів на позначення дороги: *Доц шумів і плескотів, Микола дивився сумно в зелений сутінок, що розсвітився несподівано, – там попереду лежала прозора куля, до якої вела сива мерехтлива дорога [7, 54]; Тоді знову тягли за налігачі й пливли по білій спокійній дорозі, немов тіні [7, 242].**

Насамперед ідейно-тематичним змістом мотивується така кваліфікація дороги, як порожня, на якій часто опиняється ліричний герой (“один серед дороги”): *Дорога перед Миколою була*

порожня, хоч, коли придивився він пильніше, побачив там кілька майже невидимих тіней [7, 55]; *Батько стояв на порожній дорозі, ніби з паперу вирізаний* [7, 336]. Загалом вживання лексеми *дорога* залежно від свого семантичного наповнення із численними епітетами знаходить підтвердження і в загальномовній практиці. Так, у відповідному лексикографічному джерелі зафіксовано епітети, що характеризують дорогу як спосіб сполучення, за станом проїжджої частини, за враженням, психологічним сприйняттям тощо [1].

Часто дорога в ідіолекті В. Шевчука персоніфікується, осмислюється як живий організм, що живе своїм життям: *Зараз, коли навколо пахло травою, коли тяглися до нього від узбіч дикі груші, коли вмирала за ним перейдена дорога, торкало його легке хвилювання* [7, 358]; *Дорога перед його очима захиталася, поступово розчиняючись і розріджуючись* [7, 153].

Нерідко автор нанизує тропи, наприклад: *І лягла перед ним зовсім срібна дорога, наче й справді річка текла, – окрім зір, засвітив на небі ще й місяць* [7, 412] (у реченні є метафора, порівняння й епітет). Лексема *дорога* у порівняннях частіше реалізується у позиції об'єкта осмислення: *Кони мчали по ріллі, як по дорозі, трощили молодий хліб – навколо котилися зелені хвилі* [7, 258].

Помітно розширюють семантику досліджуваного концепту фраземи, в значеннях яких нерідко реалізуються зовсім інші смисли: – *Не знаю ваших звичаїв, – сказав песик, – але цю жінку я обминув би десятою дорогою* [7, 414] або *Коло неї всі восьмеро діток – як горох при дорозі: менші, менші й менші – геть-но тобі як горох* [7, 340].

Загалом лексема *дорога* як ім'я концепту в досліджуваних текстах фігурує в різних образних засобах, наприклад, метафорах: *“дорога лягла”, “дорога покотилаь”, “дорога звабила”*; епітетах: *“синя”, “довга”, “життєва”*; порівняннях: *“як річка”, “наче з льоду”*; фраземах: *“дати дорогу”* та ін.: *Озирнувся навдокіл: внизу, наче синя дорога, замерла річка* [7, 231]; або *Саме туди вела синя, мерехтлива дорога, по якій ішов, а позаду лишалася хата із печальною жінкою і з веселими дітьми...* [7, 157]; чи *Голосні виляси били повітря, і танцівники мимохоть розсувалися, даючи попкиві дорогу* [7, 383].

Отже, розглянувши особливості мовної об'єктивації концепту “дорога” у міфопоетичній картині світу В. Шевчука, можна зробити висновок про його семантико-когнітивну багатогранність. Художній простір у прозових текстах В. Шевчука є відкритим, незамкнутим. Лінгвалізація досліджуваної структури засвідчує як загальномовну практику концептуалізації відповідного просторового поняття, так і особливості авторського світобачення. Тому аналізований концепт втілює і традиційні для національно-мовної картини світу смисли, й індивідуально-авторські. Подібне дослідження є перспективним, оскільки активізує інтерес до інших етнокультурних концептів у міфопоетичних картинах світу визначних українських письменників.

Список використаних джерел

1. Биби́к С.П., Єрмоленко С.Я., Пустовіт Л.О. Словник епітетів української мови / С.П. Биби́к, С.Я. Єрмоленко, Л.О. Пустовіт / [за ред. Л.О. Пустовіт]. – К.: Довіра, 1998. – 431 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови: 170 000 слів / [уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел]. – К.-Ірпінь: Перун, 2001. – 1440 с.
3. Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури: словник-довідник / В.В. Жайворонок. – К.: Довіра, 2006. 703 с.
4. Монахова Т.В. Концепти “дім” і “дорога” у творах Валерія Шевчука: коментар письменника / Т.В. Монахова // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. – 2007. – №1. – С. 90-92.
5. Монахова Т.В. Корпус творів Валерія Шевчука: формат розмітки базових концептів / Т.В. Монахова // Лексикографічний бюлетень: зб. наук. праць. – К., 2006. – Вип. 13. – С. 26-29.
6. Сарапин В.В. Час і простір у поемі-епопеї Юрія Клена “Попіл імперій” / В.В. Сарапин // Наука і сучасність. – К., 1999. – Вип. 2. – С. 202-208.
7. Шевчук В.О. Дім на горі: Роман-балада / В.О. Шевчук. – К.: Рад. письменник, 1983. – 487 с.

Summary. The article deals with linguistic and cognitive analysis of the concept “road” in the Ukrainian language and cultural tradition. Peculiarities of verbalization are considered, main contents in its semantic structures are clarified. The research is conducted on the basis of V. Shevchuk’s creative works:

Key words: concept “road”, word picture, conceptual content, the notion of concept, notion of space, V. Shevchuk.